

Վ Ա Ն Տ Ո Ս Պ

I

Հին Վասպուրականի կենտրոնական դաւառը՝ Վան-Տոսպը տարածւում է Վանայ բարձրավանդակի ամենագեղեցիկ մասում, համանուն լճի արեւելակողմը, պողարեր, արգասաւէտ մի դաշտի վրայ 40 մղոն (անգլ.) չրջապատ ունեցող, որի հիւսիսային սահմանը կազմում է Թիմար (Հին Գնունիս) դաւառը, հարաւինը՝ Հայոց-Ջոր (Հին Երուանդունիք) դաւառը: Արեւելեան սահմանի վրայ բարձրանում է Վարազայ լեռը (10.000 ոտք) *) ծաղկաւէտ և ջրաշատ շտեմարան Վան-Տոսպի անթիւ, անսպառ և քաղցրահամ աղբիւրները:

Վարազայ լեռը մէջտեղից կտրուած է մի խորունկ ձորով (Վարազայ Գէլին), որ բաժանում է նրան երկուսի հիւսիսից հարաւ երկարութեամբ: Արեւմտեան բաժանմունքի լանջի վրայ ընկնում է Շուշանց գիւղը, որ և տալիս է լեռնային մասին իր անունը: Վան-Տոսպ դաւառը երեք կողմից չրջապատուած է մեծ բլուրներով, որոնք բաժանում են նրան սահմանակից սանջալներէից (դաւառակ):

Վան-Տոսպի արեւմտակողմը դաւառի ամբողջ երկարութեամբ տարածւում է Վանայ լիճը, որ ծով էլ է կոչւում տեղացիներից և ճանաչուել է անցեալի մէջ զանազան անուններով—

*) Վասպուրականցիների ամենասիրելի լեռը (որպէս Մասին արարատացոյց), որի մասին վանեցի ժողովուրդը ունի բազմաթիւ աւանդութիւններ, պատմութիւններ և երգեր՝ արտայայտութիւն ռամիկի սիրուն և երկիւղին: Ի բաց առեալ ձմեռուայ մի քանի ամիսները, երբ նա պատած է լինում թանձր ձիւնով, մնացած եղանակներում ծածկւում է ընդհակառակն ճոխ բուսականութեան երփներանգ զորգով:

մերթ ծով Տոսպի *), մերթ Բզնունեայ **), Արճէշի, Աղթամարի և Ծովակներ կոչուելով Բարձր է ովկիանոսի մակերևոյթից 1625 մետր ***), իսկ Ատրպատականի կամ Ուրմիոյ լճից՝ 336 մետր. ունի 80 մղոն (անգլիակ. 1 մղ.— $1\frac{1}{2}$ վերստի) երկարութիւն (արեւելք-արեւմ.) և 30 մղ. լայնութիւն (հիւս.~հարաւ) 3690 քառ. քիլոմետր մակերևոյթով, պակաս լինելով մի քիչ Ատրպատականի ծովակի տարածութիւնից, բայց նրանից անհամեմատ աւելի խոր. Վանի կողմից 3 քիլոմետր հեռու խորացափը հասնում է 26 մետրի, իսկ աւազանի հարաւային մասերում, Կարճկան և Գաւաշ գաւառակների մօտ եղող ափերում էլ աւելի մեծ է ջրի խորութիւնը, մօտաւորապէս 100 մետր ****), այսպէս հաշուելով՝ Վանայ ծովակի բովանդակութիւնը աւելի մեծ է, քան Ուրմիոյ, թէպէտ նրանից քիչ լեզի:

Ծովի հիւս.—արեւելեան ծոցը *****), որ 40⁷ մղոն (60 քիլոմետր) երկարութեամբ ձգւում է դէպի ցամաքը, չ'ունի այնպիսի խորութիւն, որպէս ծովի միւս մասերը, սրա հիւս. ծայրումն է դետաբերանը Բենդիմահու կամ Բերկրի կոչուած գետակի, որ թափւում է Վանայ ծովը Բերկրի կոչուած արգասաւէտ գաւառակը ոռոգելուց յետոյ:

Սկսած XVII-րդ դարի սկզբից այս ծովակի ջուրը պարբերաբար բարձրանում է իր՝ անմիջական ափերը ողողելով, վերջնութեւ անգամ՝ 1840 թ. ծովը բարձրանում է 3—4 մետր, և ապա հետզհետէ ցածրանալով՝ վերջին անգամ սկսում է բարձրանալ անցեալ դարու վերջին տասնամեակից սկսած. այդ բարձրացումների իբրեւ չօշափելի հետեանք՝ ծովի հիւս. ափին մօտ դանուած Սրճէշ հին քաղաքը իր բերդով լողում է այսօր ջրերի ներսին, և արեւելեան ափի վրայ գտնուած առանց նաւահանգստի ու Յովհաննէս՝ Երեմնի հոյակապ տաճարը՝ այդ զինների մի մեծ մասի հետ ծովի բաժին է դարձել:

Ծովի երբեմնակի աճելու և նուազելու (աճելը աւելի մեծ չափով է լինում, քան թէ նուազելը, որով ծովը հետզհետէ տարինների ընթացքում զգալի կերպով բարձրանում է) երևոյթը

*) Պտղոմ. աշխարհագրութ. V—13:

**) Մ. Խոր. I քր.

***) Ըստ Դիքսէի 1666 մետր, ըստ Պիպերտի՝ 1650 և ըստ Բլէյտոնի (Երբեմնի անգլ. հիպատոս Վանայ) 1670 մ. Վազմովէպը, Վենետիկ. 1896 № ?

****) Carl Ritter, Afinu. vol. IX.

*****) Այս պարանոցը իր ամբողջութեամբ, ասում են, իբրեւ թէ երբմեկ զել է մի բերրի դաշտ, որ հետզհետէ ծածկուել է ջրի տակ՝ տալով ծովակին տապակի ձև: Վանայ ծովակի այս երկար մասի վերին սատիճանի ծանծաղուտ հանգամանքը հաւանական է դարձնում այդ աւանդութեան ստուգութիւնը:

պէտք է համարել պարբերական երևոյթ՝ կապուած հաստատուն կլիմայաբանական պատճառների հետ, ինչպէս իրաւամբ նկատուած է Միաբանը*): Այնուամենայնիւ հետաքրքիր է և տեղացիների պատմածը այն ստորերկրեայ ջրանցքների մասին, որոնք իբրև թէ յարաբերութեան մէջ են դնում ծովը Տիգրիս գետի հետ հարաւային կողմից, որոնք ապա խցուել են (բամբակի բեռներով) թշնամաբար յոյներէ կողմից, երբ սոքա պարսիկների հետ ունեցած անհաւասար մրցման միջոցին պարտաւորուել են հեռանալ Հայաստանի այս մասերից, թողնելով նրան վերջնականապէս պարսիկների տիրապետութեան ներքոյ:

Վանայ ծովի ջուրը չափազանց աղի է, բայց ոչ այնչափ, որպէս Ուրմիոյ—և դառն է այն աստիճան, որ կարելի չէ խմելու համար դորձածել. իբրև հանքային ջուր՝ հիանալի դարման է հանդիսանում մորթային հիւանդութիւնների առաւելապէս բնութագրի բժշկութեան համար: Պարունակում է գլխաւորապէս զրեթէ հաւասար համեմատութեամբ ածխատ (carbonate) և կալաքարի ծծմբատ (sulphate de soda)*), այնպէս որ նրա ափերի մօտ ապրող բնակիչները, գլխաւորաբար Վան-Տոսպի Աւանց գիւղացիք, այդ բաղադրութիւնից պատրաստում են օճառի մի տեսակը, որ պարակ է կոչւում, և որ պատրաստում են ամառուայ երեք ամենատաք ամիսներում, ծովի ափին յատկապէս չինուած ընդարձակ ածուների մէջ. տեղացիք այդ արհեստի փերը (նախահայրը, սկզբնապատճառը) համարում են ոմն ս. Ներսէսին, որը կարելի է համարել այդ արհեստի պաշտպան սուրբը, ինչպէս որ միջին դարերում, որպէս և այժմ էլ եւրոպական ժողովրդի համար ս. Սեղբեստրոսը պաշտպան սուրբն է դիմեղործների, ս. Վիկտոր՝ ջրաղացպանների, ս. Նզովայ՝ մետաղագործների կայն:

Վանայ ծովակը բովանդակում է ահագին քանակութեամբ ձկների մի փոքր սպիտակ տեսակը—տառեխը, որին համարում են able-ի մի տեսակը՝ անուանելով նրան cyprinus, անգլիակ. bleak-ը մօտաւորապէս 20 սանտիմ. երկարութեամբ: Սոքա դարնան սկզբներում բազմաթիւ խմբերով բարձրանում են ծովի ջրի վերին չերտերը՝ դիմելով դէպի քաղցր ջրերը, և հասնելով գետաբերաններին՝ ահագին քանակութիւնով ընկնում

*) Էլիզէ Ռէկլիւ—Լազիստան, Հայաստան, Քիւրդիստան. Թարգմ. Միաբան. Էջմիածին, 1843. երես 68, ծանօթ. 4.

*) Ստրասբուրգի համալսարանի քիմիայի պրոֆ. Սիլոտ տարրալուծելով 12—14 երկրորդական և այլ տարրեր էլ նշմարեց, չը նայելով որ դրանք աննշան տեղ են բռնում Վանայ ծովի ջրի բաղադրութեան մէջ: Բնագրական, 1896. № VI.

են մարդկանց պատրաստած թակարդների մէջ՝ ծառայելով նրանց աննդի ամենաէական և սովորական պիտոյքներին:

Ծովի արեւելեան և հարաւային կողմերը՝ ափերից սակաւ հեռաւորութեամբ գտնոււմ են չորս կղզիներ—Լիմ՝ կըղզին մի վանքով ա. Գէորգ անունով և միաբանական ուխտով, Կտուց կղզին ա. Կարապետի տաճարով և միաբանութիւնով պատկանում են Թիմար գաւառին (հին Գնունիս) ըստ սահմանի. իսկ Աղթամար կղզին՝ կաթողիկոսական աթոռանիստը ա. Նշան փառաւոր վանքով՝ գործ Արծրունիների, և Առտէր ամայի կղզիակը պատկանում են Գաւաշ գաւառի սահմաններին, դուրս լինելով բոլորովին Վան-Տոսպի սահմանից: Այս կղզիները «Անապատ» են կոչոււմ տեղացիներից:

Ծովակը կանոնաւոր նաւարկութիւն չ'ունի, եղածն էլ նախնական—նահապետական վիճակի մէջ է. երթեկոււմ են 100-ի չափ առաջատար նաւեր, աւելի ճիշտ՝ նաւակներ, մակոյկներ, —բոլորը միասին առած 1050 տոնո տարողութեամբ, որոնք Աւանց նաւահանգստից նոյն դիւղացի նաւավարների ղեկավարութեամբ երթեկոււմ են Վանից դէպի Բիթլիս (Բաղէշ), Դատուան (Բիթլիսի նահանգում ծովի հարաւարեմը տեսն ափին մօտ), Արճէշ և Ալճուաղ (հիւս-արեմտ. ափ):

Վանայ ծովի վրայ չոգնաւ բանեցնելու փորձեր չատ անգամներ են եղել թէ օտարերկրացիների և թէ տեղացի կարողների ձեռքով, բայց ոչ մի ժամանակ չի կարողացել գլուխ գալ. դեռ անցեալ տարի լուր եղաւ, թէ ինքը՝ Թիւրք կառավարութիւնը անգլիակ. ինչ-որ նաւագործարանի պատուիրել է երկու չոգնաւ իր հաշւով Վանայ ծովի համար, որոնք ընդ փոյթ Վան պիտի ուղարկուէին, բայց վանեցոյ սև բախտից սուլթանը փոշմանելով՝ հրամայել էր յետ առնել պատուէրը, որպէսզի առանց այն էլ դատարկ պետական խազինէն (գանձարան) դժուարութիւնների մէջ չ'ընկնի: Մօտիկ օրերս լսոււմ է, որ Թիւրք-պարսկական սահմանագլխի վրայ ապրող մի հարուստ, զրամատէր շէյխ կրկին անգամ Թիւրք կառավարութիւնից իր հաշւով Վանայ ծովի վրայ չոգնաւ բանացնելու մենաշնորհն է խնդրել. O, sancta simplicitas!

Ծովը՝ բացի արեւելեան ափից, որի վրայ ընդարձակ տափարակով տարածոււմ է Վանայ դաշտը ձոխ բուսականութիւնով՝ երեք կողմից չրջապատոււմ են լեռնաշղթաների անընդհատ մի շարք, որ սկսելով Մասիսներից՝ անցնում է սրա հիւս. ափերով և վերջանում հարաւարեւելեան ծայրում՝ այդ երկար շղթայի մէջ առնելով Սիփան (հիւս. կողմ), Նեբրովթ, Գրգուտ, (արեմտ.), Արտոս, Եգերով, Առնոս (հարաւ): Այդ լեռները ծած-

կուած են թաւ պուրակներով սօսի, կաշնու, մայրի, կնձննու ծառերով լի, որոնք մատակարարում են առատ վառելու փայտ և անուխ և վան քաղաքի, և՛ շրջակաների համար. ավստոս, որ տիրող կառավարութեան անփութութեան, անտէրութեան երեւոյց այս կողմերում հազւագիւտ բնական այս ամենամանհրաժեշտ հարստութիւնը կարող է սպառուել մի քանի տարուց յետոյ:

Վան-Տոսպ գաւառի մէջ կան մի քանի լճեր էլ, կէս բնական, կէս արուեստական. արժէ յիշել արևելեան սահմանին մօտ Վարազայ լերան կրճքի վրայ Քեշիշ-գէօլ (քահանայի լիճ), յայտնի չէ՝ ինչու համար այսպէս կոչուող, ըստ որում այս հոյակապ լճի սկզբնական շինութիւնը վերաբերում է Տուսպայի Ռուղաս I. հօր արքային VIII-րդ դարում Ն. Ք. (780—714), Շարրիզուրիսի որդուն, որի (Ռուղասի) ջանքերով կառուցուած է լիճը՝ թոփրադ-Գալէի ստորոտը տեղափոխած իր նոր քաղաքին ջուր մատակարարելու համար. լճի մօտն է նրա կոթողը իր՝ Ռուղասի փորագրել տուած բնեռագիր արձանագրութիւններով ծածկուած:

Քեշիշ-գէօլից փոքր է մի քիչ թէ՛ իր խորութեամբ և թէ՛ մակերեսով Սղգայ գիւղի անունով կոչուող, բայց նրանից քիչ հեռու գէպի հիւս. բաւական ընդարձակ մի լիճ: Այդ լճերից սկզբն է առնում Յանկոյաների գետակը, որ ոռոգելով իր ընթացքում գտնուող դաշտորայք և այգիները՝ Աւանց գիւղաքաղաքին մերձ թափուած է ծովը. այս գետակը իր անունը ստանում է Յանկոյաներ եկեղեցու ձորակի միջից անցնելիս: Վարազայ լերան ստորոտներից հոսող ջրերից կազմուած է Դուռուպալի կոչուած գետակը, որ իր անունն ստացել է համանուն գիւղի մօտով անցնելու պատճառով. սա էլ իր գերը կատարելուց յետոյ թափուած է ծովը:

Մի փոքրիկ գետ կարելի է համարել նոյնպէս Շամիրամայ-Ջուր կոչուած մեծ առուն, որ ըլխում է և գոյանում Հայոց Ջոր գաւառի սարերի վրայից և արուեստական հսկայ ջրանցքներով բերուելով՝ ոռոգում է վան քաղաքի հարաւ-արևմտ. կողմը տարածուող Շամիրամայ-թաղ կոչուած պտղատու և այգեշատ արուարձանը, թափուելով ապա ծովի մէջ. Շամիրամայ-Ջրի այս հսկայական ջրանցքը (pili արձ. լեզուով) փորել է տուել Տուշպայի թագաւոր Մինուաս I. VIII. դարու սկզբներում (800—780), որպէս ցոյց են տալիս ջրմուղի ընթաց ում մի քանի տեղ երեւացող բնեռագիր արձանագրութիւնները^{*)}. Շամիրամայ ջրանց-

*) Menuase ini pili aguni—Մինուաս այս պիլին (ջրմուղը) շինեց:

քի շուրջը, այժմուայ Շամիրամայ կոչուած թիւրքական թաղի տեղը եղել է ի հնունս Վան քաղաքի (Տուշպա) իսկական տեղը, որպէս ապացոյցանում են իրանց վերջին խուզարկութեան ժամանակ Վանում Բեշկ և Լիման գերման գիտնականները:

Իսկ աղբիւրների և աղբերակների թիւը անվերջ է՝ ի բաց առեալ Վարազայ լեռը, որ Վանի աղբիւրների մեծ մասի ջրամբարն է հանդիսանում, և որի վրայ ամեն քայլափոխի կարելի է վճիտ և յորդ աղբերակների հանդիպել, թողնելով և գիւղերը, որոնցից իւրաքանչիւրը ունի մի քանի քաղցրահամ աղբիւրներ թէ գիւղում և թէ չըջակայքում: Քաղաքը միայն ունի 50—60 մեծ և փոքր աղբիւրներ, որոնք քահրէզ են անուանւում տեղացիներից. այդ աղբիւրների մեծ մասը սկիզբ են առնում Վարազայ լեռից, որ հեռու է քաղաքից 4—5 մղոնով (մօտ 7 վերստ), և որից բերուել են հին ժամանակներում քանքանների ականներով (չաղրմ). այդ աղբիւրներից արժէ յիշել Սոֆի և Խիննոն կոչուածները, երկու Քէնդրէիները և Թաղաքահրէզի (նոր աղբիւր) հրաշալի ջուրը, որ ի մեծ դժբաղդութիւն վանեցիկների՝ այս քանի տարիներից ի վեր սկսել է նուազել պարբերական երաշուութեան պատճառով:

Վան-Տոսպի մարմինը ներկրի նման այսպէս ցանցակերպ պատող աղբերակները, Յանկոյանների, Յուռուպաշի և Շամիրամայ ջրերի հետ միացած, ոռոգում են նրա գեղեցիկ և ծառայատալիքները, որոնց մեծ մասը տարածւում է լայնածաւալ դիրքով քաղաքի Այգեստան մասի մէջ և չըջակայքում: Այգեստանի իւրաքանչիւր տունը իր մեծ ու փոքր այգին ունի: Քաղաքի մերձակայ արուարձանն եղող Շահպաղի կոչուած գիւղը աչքի է ընկնում իր ընդարձակ որթատունկի այգիներով և առատ ու քաղցր գինու համբաւով. ըստ հայրենասէր ուղևոր Մ. Միրախորեանի՝ Պորտոի գինին նոյն հոչակն ունի Ֆրանսիայում, ինչ որ Շահպաղու գինին Վանում և չըջակայքում*):

Շահպաղու, որպէս և միւս գիւղերի խաղողի ընդարձակ այգիները մատակարարում են մեծ քանակով գինի, որ սպառւում միայն իր տեղում՝ առանց փոքրիկ չափով գոնէ արտահանուելու վաճառքի համար, ինչ որ կարող էր եկամուտի մի աչքի ընկնող աղբիւր լինել տնտեսապէս ճնշուած այդ աղքատիկ ժողովրդի համար: Միւս գիւղերից՝ նրանից քիչ պակաս մեծութեամբ այգեստաններ ունեն՝ Աւանց նաւահանգիստը, որի այգիներում անց են կացնում նրանք ամառները ընտանիքներով

*) Մ. Միրախորեան—Ուղևորութիւն 'ի հայաքնակ գաւառ. Պոլիս, 1884.

հանդերձ. հարաւային կողմի գիւղերից Յուսուպաշ գիւղը, որի այգիները հետզհետէ անտէրութեան և անխնամութեան երեսից փչանում են, և Լեղի գիւղը իր սակաւաթիւ այգիներով, Վան-Տոսպի այս բազմաթիւ ընդարձակ այգիները թէ քաղաքին և թէ գիւղերին տալիս են անտառի կերպարանք, կազմելով նրա բնական գեղեցիկ զարդարանքներից մէկը:

Այդ այգեստանները բովանդակում են բազմաթիւ պտղատու և անպտուղ—չինութիւնների վրայ միայն գործածուող ծառեր: Վանի պտուղներից նշանակութեան արժանի է Արտամիտ գիւղի խնձորը, դէլաւի կոչուած, այլ և տանձը իր բազմաթիւ տեսակներով, սերկեւիլը, դեղձը, խաղողի ընտիր տեսակներն ու այլ պտուղներ իրանց բազմաթիւ սեռերով իւրաքանչիւր եղանակին յարմար. անպտուղ ծառերից կան մեծ քանակութեամբ բարդենի, կաղամախի, ուռի և թեզի կոչուածները, որոնք ամենայնարմար և դիմացկուն փայտերն են չինութեան ծառայող: Ծաղկատու թփերից կան միւրվէրն, լէյլազ և վարդ: Չը կայ միայն տաք կլիմային պատկանող պտուղներից նուռ, թուզ, արմաւ, կիտրոն և այլն, որոնցից մի քանիսը կարելի է ճարել միայն Վանի վիլայէթի հարաւային գաւառներում—Մոկսում և Շատախում: Վան-Տոսպ գաւառը այնքան էլ բնական հարստութիւններ չ'ունի, նրա սակաւաթիւ բլրակներում հանքերի հետքեր չեն երևում, հակառակ չրջակայ գաւառներին, ուր ամեն մի քայլափոխում մարդ հանդիպում է նաւթի, քարածուխի ու հանքային շերտերի. Հայոց Չոր գաւառում, որպէս և Բերկրի գաւառի Գործոթ գիւղի մօտ գետնի երեսից անգամ տեղացիները վառելիքի համար նաւթ են ժողովում, թէև ոչ գուտ՝ իհարկէ:

Վան-Տոսպ դաւառի կլիման կարելի է բարեխառն համարել, ըստ որում չ'ունի նա ոչ ամառուայ ջերմոցիչ տապը, և ոչ էլ ձմրան մրկեցուցիչ սառնամանիքը, երբեմնի համայն սար ու դաշտը մեծ թանձրութեամբ ծածկող ձիւնի ձմրան սաւանները չեն երևում այլ ևս, այս քանի տարի էր, որ եկած ձիւնը հալչում էր իսկոյն և եթ' երկիւղի մէջ ձգելով հողատէր երկրագործին ու գիւղացուն: Բայց բարեբախտաբար բնութիւնն այդ պակասը լրացնում էր այն առատ-առատ անձրևների հոսանքով, որոնք գարնան ընթացքում ոռոգում են ձմեռուայ չորութիւնից ցամաք հողը:

Վան-Տոսպի բազմաթիւ կողմերից և զանազան եղանակներում փչող տաք և սառն հողմերից կարելի է որոշել երկու կանոնաւոր հովեր, որոնցից մէկը փչում է Վանայ դաշտում արևելքից արևմուտք ուղղութեամբ կէս գիշերից սկսած

մինչև ցերեկը, և միւսը՝ ընդհակառակն, արեմուտքից-արեւեք ուղղութեամբ փչում է ցերեկից սկսած մինչև կէս գիշերը, մանաւանդ ամառուայ եղանակում, օրուայ 24 ժամը իրանց վրայ հաւասար բաժանելով: Գարնան վերջերում հարաւային կողմից փչում է երբեմն ինչ որ տաք քամի Ազմու կոչուող, որպէս և Սամ քամին, որ խորշակահար է անում և փչացնում ծառերի մատաղ պտուղների մեծ մասը, ընդհակառակն օգտակար հանդիսանալով մի քանի գիւղերի համար հիւսիսային կողմերում: Վան-Տոսպ գաւառի կլիմայի այս առողջարար տեմպերատուրին նպաստում է առաւելապէս Վանայ ծովը իր զովարար ազդեցութեամբ:

ԿԱՐՍԵՑԻ

(Գը շարունակուի)